

УДК 658.114.3: [330.34 : 33.012.24]

JEL: N44, N45, P21, P26

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-3889-8579>

Н.А. Супрун

КАВАЛЕРІЙСЬКА АТАКА НА КАПІТАЛ – СЕКРЕТ ОПАНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ КОМАНДНИХ ВИСОТ В ЕКОНОМІЦІ

В статті розглянуто ідейні принципи, інституційні джерела, алгоритм та механізми розбудови радянської економічної системи. Спростовано положення про те, що економічні досягнення СРСР стали результатом ефективної урядової політики та наслідком більш конкурентоспроможної у порівнянні із ринком радянської моделі економіки. Показано, що розбудова радянської економічної системи базувалась на використанні вже апробованих історичною практикою ринкових за своєю природою інститутів та організаційних форм, однією з яких стала форма акціонерного підприємництва.

Ключові слова: радянська економічна система, націоналізація, експропріація, акціонерне підприємництво, нова економічна політика.

Постановка проблеми та актуальність обраної теми. В історичному дискурсі економічні досягнення СРСР досить часто подаються як неспростовний аргумент на користь інституційних переваг радянської економічної системи у порівнянні із «диким» капіталізмом. При цьому нехтується очевидний факт, що підвалини індустріалізації та розбудови ринкової інфраструктури (банківської системи, акціонерного підприємництва, фондового ринку) були закладені ще за півстоліття до більшовицького перевороту, переважно іноземними інвесторами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історико-економічний аналіз особливостей формування організаційно-економічного потенціалу радянської моделі економіки багато десятиліть привертає увагу вітчизняних науковців. Впродовж тривалого часу ця тема висвітлювалась досить тенденційно, акцентуючи увагу на надзвичайних економічних досягненнях радянсь-

кої влади у розбудові нової надспішної економічної системи. Після розпаду СРСР науковий інтерес до аналізу цієї проблематики значно зменшився, оскільки тема втратила актуальність і ідейну гостроту. Проте в останніх історико-економічних дослідженнях українських вчених В. Небрат, Н. Супрун, Н. Горіна, Л. Дідківської все частіше робляться спроби критичного переосмислення та деміфологізації успіхів радянської моделі економіки в контексті дослідження таких аспектів: застосування радянською владою централізовано-розподільчих механізмів забезпечення «соціалістичного будівництва» [17, 23, 24]; специфіка формування системи корпоративного управління [20]; фінансові джерела і механізми акумуляції коштів для форсованої індустріалізації [5, 16]; форми мобілізації ресурсів приватних кооперативних підприємств для подолання товарного дефіциту, задоволення споживчого попиту та розвитку пріоритетних галузей господарства [6].

Постановка мети і завдань. Об'єктивізація наукової оцінки організаційно-економічного потенціалу та ефективності радянської моделі економіки, підтвердження чи спростування тези про її конкурентні переваги вимагає подальшого системного історико-економічного аналізу тих першочергових заходів та механізмів більшовицької влади, а також використаних нею раніше сформованих організаційних форм господарювання, завдяки яким власне і постала радянська модель економіки.

Незаангажоване дослідження означеної проблеми спонукає уважніше вивчити не лише наявні у цій царині наукові розвідки, а звернутися насамперед до першоджерел, в яких були проголошені фундаментальні принципи і цілі розбудови «радянського проекту», визначені базові механізми, на які планували спиратись будівничі нового суспільного устрою.

Виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів. Як відомо, розбудова нового суспільного устрою розпочалася не зі створення якихось особливих, іманентних новій соціально-економічній системі господарських форм, а з банально-привласнення (названого чужоземним і звучним терміном експропріація) великих підприємницьких комплексів, більшість з яких на початку ХХ ст. діяло у формі акціонерних товариств, які завдяки високому рівню концентрації ресурсів розглядались більшовиками як найбільш зручна організаційна форма для досягнення революційних цілей «опанування командними висотами в економіці».

Розгалужена мережа акціонерних підприємств стала організаційною основою централізації та концентрації капіталів та виробництва, за рівнем яких на початку ХХ ст. Російська імперія посідала перше місце у світі. Загалом по країні чільне місце за рівнем концентрації виробництва в основних галузях промисловості займали підприємства, розташовані в Україні: тут було зосереджено значну частину підприємств вугільної, металургійної і харчової промисловості, багато машинобудівних заводів (особливо сільськогосподарського і важкого машинобудування). На українській території, де проживало 17,5% населення, припадало 20% підприємств, 14,5% всіх робітників і 17,5% вартості продукції Російської імперії. Відбувалося подальше зростання промислового потенціалу України. Якщо в 1869 р. тут нараховувалося 3712 промислових підприємств, то в 1897 р. – вже 8003 (збільшення понад у 2 рази). Вартість продукції фабрично-заводського виробництва за цей час зросла з 71,5 млн до 439,2 млн рублів (більше ніж у 6 разів) [4, с. 65].

Акціонування капіталу і розширення на його основі концентрації і централізації виробництва зумовило переважаючий розвиток великої промисловості саме на українських територіях. Так, у передвоєнний 1912 р. у загальній вартості української промислової продукції тільки 22% припадало на дрібну та кустарну промисловість, а 78% давала велика машинна індустрія. Високий рівень акціонерної концентрації був характерний також для вугільної промисловості, більша частина підприємств якої була зосереджена на Донбасі: 25 із 36 діючих у цій галузі акціонерних товариств у 1912 р. давало понад 70% видобутку вугілля.

Акціонерна концентрація виробництва характеризувалася і значною концентрацією робочої сили. Так, у 1901 р. на 12 із 16 великих металургійних заводах було зосереджено 96% усіх робітників металургії України. На кожному з них працювало понад 1 тис. робітників, які виплавляли 87% чавуну в цьому регіоні. Націоналізуючи такі концентровані за кількістю працівників об'єкти, радянська влада могла автоматично взяти під свій контроль величезну трудову армію.

Акціонерне підприємництво на межі ХІХ–ХХ ст. забезпечило активний розвиток провідних галузей промисловості – металургійної, гірничорудної, хімічної, цукрової, бавовняної, що стали драйверами економічного розвитку країни загалом. Показовими є дані про динаміку розвитку великих акціонерних компаній у

найважливіших галузях промисловості: за 20 років (1870–1890 рр.) кількість найбільших товариств, основний капітал яких становив від 1 млн руб. і більше, зросла в 11 разів, а їхній капітал – у 8 разів [18, с. 65].

Важливим аргументом на користь першочергової націоналізації саме акціонерних компаній була значно вища у порівнянні із іншими організаційними формами норма прибутку на інвестований капітал: у перше десятиліття ХХ ст. середня норма прибутку акціонерних компаній у Російській імперії становила 13%, що майже вдвічі перевищувало прибутковість західноєвропейських підприємств. Акціонерні компанії молодих галузей промисловості взагалі отримували небачені надприбутки: так, прибутки акціонерних металургійних компаній, розташованих в Україні, коливалися у межах 50–100%. Саме це стало стимулом для притоку значних за обсягами іноземних капіталів у вітчизняну економіку. Саме завдяки іноземним капіталам, інвестованим у акціонерні компанії, постала вітчизняна промисловість.

Зрозуміло, що з огляду на перераховані організаційні конкурентні переваги акціонерні компанії були найбільш привабливими об'єктами націоналізації для розбудови базису нового суспільства. Згідно із ленінської революційною доктриною, серед інших акціонерних компаній першочерговій націоналізації підлягали банківські структури. Акцентуючи увагу на тому, що банки є «головним стрижнем і основним механізмом капіталістичного обороту», оскільки вони «тісно і нерозривно зрослися з торгівлею і промисловістю», вождь світового пролетаріату Володимир Ульянов (Ленін) писав, що, не «накладаючи рук» на банки, абсолютно нічого серйозного, нічого «революційно-демократичного» зробити не можна» [13, с. 153].

Декретом ВЦВК від 14.12.1917 р. банківська справа була оголошена державною монополією, а всі акціонерні комерційні банки та кредитні установи націоналізовані і об'єднані з Державним банком. Згідно з декретом передбачалася націоналізація не лише банківської системи, а й мережі акціонерних компаній, пов'язаних у своїй діяльності з банківськими закладами, оскільки акціонерні компанії були основною номенклатурою банків та найбільш прибутковою формою підприємництва. На VIII з'їзді Російської комуністичної партії більшовиків у березні 1919 р. було дано таку оцінку початковому етапу націоналізації: «Уникнувши помилок Паризької Комуни, Радянська влада відразу захопи-

ла державний банк, потім перейшла до націоналізації приватних комерційних банків, розпочавши об'єднання націоналізованих банків, ощадних кас і казначейств, створюючи в такий спосіб основу єдиного народного банку Радянської республіки» [10, с. 89].

Встановлення контролю над банками, а значить і «контролю за всім господарським життям, за виробництвом і розподілом найважливіших продуктів» [13, с. 154–155] передбачало, згідно із більшовицькою програмою, поступове об'єднання банків та їхню подальшу націоналізацію. При цьому наголошувалось, що при проведенні націоналізації форма власності на капітал, «який зосереджується в банках і посвідчується друкованими і письмовими свідоцтвами, що називаються акціями, облігаціями, векселями, розписками» не змінюється, оскільки «жодне з цих свідоцтв не пропадає і не міняється при націоналізації банків, тобто при злитті всіх банків в один державний банк» [13, с. 154].

Націоналізація банків стала лише першим кроком у великомасштабній зміні форм власності та реструктуризації підприємницьких організаційних форм, підготувавши одночасну націоналізацію промислових підприємств. Остання розглядалась більшовицькими ватажками насамперед як інструмент позбавлення економічної влади політичних опонентів – власників та керівників підприємств, які саботували рішення місцевих Рад, фабричних та заводських робітничих комітетів, або взагалі зупинили виробництво. Найпершими вже наприкінці 1917 р. були націоналізовані підприємства, власники яких не визнали радянської влади, та ті, що заборгували по платежах новій державі. Всі готівкові кошти та кошти на рахунках означених підприємств у кредитних закладах були вилучені і перераховані у дохід скарбниці. Так, формальною причиною націоналізації (а по суті – конфіскації) майна акціонерного товариства Богословського гірського округу 20.12.1917 р. була відмова правління запровадити на підприємствах товариства систему робітничого контролю. На цій же підставі були націоналізовані підприємства таких акціонерних товариств: Симських заводів, Сергіїнсько-Уфалейського та Нижньо-Тагільського гірських округів, завод аеропланів Анатра та ін. Окремі акціонерні компанії, як-от товариство Путиловського заводу були націоналізовані внаслідок заборгованості за державними платежами.

Одним із перших промислових об'єктів під націоналізацію підпали синдиковані підприємства-монополісти, що являли собою найбільш зручну організаційну форму для одержавлення,

оскільки були водночас найбільш централізованими організаційними формами бізнесу та зосереджували в собі найбільш концентровані ресурси різних галузей промисловості та фінансового сектору. Ленін неодноразово наголошував, що «регулювання економічного життя, якщо його здійснювати серйозно, вимагає одночасної націоналізації і банків, і синдикатів». До того ж практично всі синдикати з самого початку свого заснування тісно взаємодіяли з державою, яка, як писав Ленін, «контролювала і регулювала виробництво – на користь магнатів, багатіїв» [13, с. 159]. Тісний зв'язок із державою створював необхідні передумови для швидкого підпорядкування державі синдикованих підприємств та розбудови системи державного регулювання всієї промисловості.

У 1918 р. одними з перших були націоналізовані заводи найбільших синдикатів «Продамет» та «Кровля», які практично монополізували металургійну промисловість. Так, товариство «Продамет» об'єднувало 14 металургійних заводів, більшість з яких (11) знаходилася на українській території (зокрема, Південно-Російське Дніпровське товариство, Російсько-Бельгійське, Брянське і Донецько-Юр'ївське товариства, «Провіданс» та ін.). Заснування товариства «Продамет» у 1902 р. поклало початок синдикуванню не лише металургії, а й практично усіх галузей промисловості, спричинило посилення концентрації виробництва та суттєві зміни галузевої структури економіки.

Завдяки націоналізації синдикованих підприємств розпочинається тотальне одержавлення цілих галузей промисловості. Так в Україні вже на початку 1918 р. були націоналізовані практично всі підприємства цукрової промисловості, а, з огляду на те, що лєвова частка загальнодержавного виробництва цукру була зосереджена саме в Україні, держава автоматично отримала монополію на виробництво і продаж цукру.

Черговим кроком у розбудові системи державного регулювання економікою стало примусове синдикування та трестування промислових та торговельних акціонерних компаній. Заходи уряду, орієнтовані на одержавлення та встановлення державного контролю підприємницького середовища, були скеровані на націоналізацію насамперед корпоративних структур та створення інституційних бар'єрів для розвитку ринкових засад акціонерного бізнесу. Так, Декретом «Про припинення платежів за купонами і дивідендами» (1917 р.) було введено заборону на здійснення будь-яких операцій із цінними паперами під загрозою судових пере-

слідувань та конфіскації майна. Цей захід (який проголошувався як тимчасовий) мав на меті перешкодити вільному обігу цінними паперами, що своєю чергою, «заморожувало» структуру акціонерної власності, що склалася на момент революції, унеможливаючи зміну власників акціонерних капіталів, а також їх подальшу концентрацію чи розпилення.

Проголошена урядом у 1918 р. повна націоналізація окремих галузей народного господарства (відповідно до декрету Ради Народних Комісарів від 28.06.1918 р. всі великі промислові та транспортні підприємства проголошені власністю РРФСР) поклала початок масштабної націоналізації промислових компаній. Програма націоналізації була скерована на одержавлення насамперед великих приватнокапіталістичних акціонерних та пайових компаній: першочергові заходи націоналізації передбачали перетворення тих компаній, капітал яких становив більше 1 млн руб., на державні. Визначення акціонерних товариств пріоритетними об'єктами націоналізації може бути пояснене тим, що корпоративні форми підприємництва в силу особливостей організаційного устрою та специфічних економічних характеристик, зокрема значної концентрації ресурсів на тлі розпорошеності часток акціонерної власності, власники яких не мали реальних механізмів контролю та управління, виявились найбільш зручними і підготовленими для реалізації завдань націоналізації народного господарства. За висловом В. Леніна, націоналізація акціонерних компаній «абсолютно ніяких ні технічних, ні культурних труднощів не становить і затримується виключно інтересами ... жменьки багатіїв» [13, с. 154].

Більшовицькі ватажки усвідомлювали, що націоналізація як процес встановлення прав власності держави сама по собі ще не створює єдиного загального-господарського комплексу виробництва і розподілу, адже становлення централізованої економіки можливе лише за умови формування відповідних механізмів бюрократичного управління (як правових, так і організаційних). В. Ленін як головний ідеолог радянських реформ зазначав, що «однієї конфіскації, замало, оскільки в ній відсутній елемент організації» [14, с. 309]. Необхідність формування відповідного організаційного механізму для реалізації економічних можливостей одержавленої власності як на рівні країни, так і на рівні націоналізованих підприємств чітко усвідомлювалась партійним керівництвом. В результаті ж проведеної націоналізації право власності

держави як асоційованого власника залишилося номінальним, позбавленим економічного підґрунтя та реальних механізмів для реалізації.

Слід також відзначити, що на початкових етапах становлення радянської влади націоналізація розглядалася як процедура, що не спричиняє «ані найменших змін у відносинах власності, не відбираючи, ... у жодного власника жодної копійки» [13, с. 154]. Відтак, процес одержавлення мав забезпечити гарантії прав власності колишнім власникам, а також створити механізми реалізації цих прав: процедура націоналізації передбачала збереження закріплених за акціонерами часток капіталу, а також відтворення чинного внутрішньо-організаційного механізму управління націоналізованих компаній, який, зокрема, виконував функції представництва інтересів акціонерів-власників. Згідно із нормами декретів про націоналізацію та Положення «Про робітничий контроль», на членів правління, директорів акціонерних товариств і всіх акціонерів, які належали до заможних класів, покладалась обов'язок здійснювати керівництво справами компанії і надавати місцевим Радам щотижневі звіти про свою діяльність. Керівники акціонерних товариств проголошувалися державними службовцями. Акції націоналізованих акціонерних компаній не анулювались, а лише перереєстровувалися як іменні і могли бути відчужувані шляхом передачі у спадщину та дарування, тобто зберігалась формальна основа для реалізації прав акціонерів. За колишніми власниками майно закріплювалося на правах «безоплатного орендного користування». Окремо акцентувалась увага на забезпеченні інтересів власників акцій, що належали до «трудящих класів».

Державний контроль за діяльністю корпоративного сектору здійснювався не лише через націоналізовану і монополізовану в руках держави банківську систему, а був посилений ще й контролем за діяльністю ринку цінних паперів через його підпорядкування місцевим органам влади. Становлення державного контролю за обігом цінних паперів розпочалося з обмеження права відчуження акцій націоналізованих компаній без перереєстрації трансакції у місцевих радах (акції націоналізованих підприємств повинні були перереєстровуватись у місцевих радах як іменні).

Попри те, що розмір індивідуального пакету акцій (кількість акцій, що перебуває в руках одного акціонера) не обмежувався, держава встановила максимальну межу для нарахування диві-

дендів – 4%, що прирівнювалось до відсотку по внесках у державних ощадних закладах. Дрібні акціонери товариств, що перейшли під управління органів радянської влади, прирівнювались до власників державних облігацій, яким визначалася пожиттєва рента у розмірі 4% річних. Власникам цінних паперів на суму до 10 тис. руб. дозволено отримувати ренту з усієї номінальної вартості пакету акцій, власникам пакетів, сума яких перевищувала 10 тис. руб., виплата дивідендів обмежувалася фіксованою сумою [21, с. 344].

На певний період за інвесторами націоналізованих компаній були збережені основні права акціонерів, зокрема право на отримання частки прибутку у вигляді дивідендів та право на участь в управлінні акціонерною компанією. Запровадження обов'язкової норми дивідендних виплат може також розглядатися як спроба нової влади створити механізм захисту майнових прав акціонерів, а, відтак, і підтвердити легітимність процедури націоналізації. Таким чином, на початкових етапах становлення радянської влади (до 1922 р.) організаційна форма акціонерного товариства, діяльність якого ґрунтується на принципах майнової та організаційної самостійності, зазнала значної деформації.

Вже за кілька років існування радянської влади політика воєнного комунізму виявила свою інституційну неспроможність: адже для розбудови промисловості необхідною була акумуляція капіталів та ресурсів, а не волюнтаристське присвоєння та перерозподіл благ, як це передбачав воєнний комунізм. Часткове послаблення державного контролю в період нової економічної політики (НЕП) було значною мірою скероване на відновлення приватнокапіталістичних форм господарювання, серед яких найбільше сприяння отримали асоційовані підприємства – акціонерні та кооперативні. Як відзначає Л. Дідківська, в період НЕПу радянська влада умисно використала господарські можливості даних приватних підприємств, їхній технічний апарат, централізовані ресурси, підприємницьку активність для подолання дефіциту споживчого ринку, розвитку сільського господарства та промислового виробництва, акумуляції приватних капіталів для реалізації суспільно-господарських та державних проектів [6]. Стимулювання державою товаровиробників, кустарів та ремісників об'єднуватися у різноманітні асоціації мало на меті підпорядкувати їх державному контролю з подальшою націоналізацією та включення в систему державного регулювання. Найбільш придат-

ною організаційною формою для досягнення означеної цілі були акціонерні компанії. Програма відродження приватних підприємств та акціонерних компаній була затверджена Декретом РНК «Про заснування Головного комітету у справах концесій та акціонерних товариств при Раді праці та оборони» (від 4.04.1922 р.), який унормовував порядок затвердження статутів акціонерних товариств, що підлягали попередньому розгляду Головним концесійним комітетом при РПО. 1.08.1922 р. були затверджені «Тимчасові правила про порядок заснування та відкриття дій акціонерних товариств і про відповідальність їхніх засновників та членів правління», норми яких регулювали порядок заснування та функціонування акціонерних товариств.

Активізація акціонерного підприємництва в межах дозволених урядом норм спричинила зростання інвестиційної активності населення та розвиток ринку цінних паперів. Відродженню обігу основної економічної одиниці акціонерного капіталу – акції – сприяв дозвіл на емісію акцій різних видів (іменних і на пред'явника), та визнання їх матеріальними носіями права на отримання дивідендів із чистого прибутку товариства, а також документом, що посвідчував право на управління акціонерним товариством.

Водночас функціонування та обіг цінних паперів були поставлені під жорсткий контроль держави: дивіденди мали розподілятися з дозволу наркомату фінансів, рішення про розподіл дивідендів могли бути змінені, або відмінені; кількість голосів, що належать одному акціонерові, могла бути обмежена незалежно від вартості його акцій. Дані норми спотворили економічну природу пайових цінних паперів, що знизило інвестиційну мотивацію потенційних акціонерів. Пріоритетним мотивом інвестування в акції стала не перспектива отримання потенційного доходу у вигляді дивідендів, а можливість відчутти себе співвласником підприємства, приймаючи участь в управлінні ним.

Незважаючи на певні суперечності в законодавчих нормах, послаблення державного тиску у поєднанні із правовим оформленням корпоративних норм у період НЕПу сприяло активізації процесу акціонування. Вже у 1922 р. було засновано перше у радянській практиці акціонерне товариство внутрішньої та ввізної торгівлі «Шкірсировина». Впродовж цього ж року було засновано 20 акціонерних товариств із капіталом 478 млн золотих рублів, у тому числі 10 торгових, із капіталом 398 млн руб. [15,

с. 162]. А вже на початку 1925 р. кількість акціонерних компаній зросла до 120, майже 90% яких (за обсягом капіталів) становили підприємства виключно з участю державного капіталу [1, с. 1415]. Винятково на приватних інвестиціях була заснована незначна (як за чисельністю, так і за сумою акціонерних капіталів) частка компаній. Найбільшу частку серед загальної кількості акціонерних компаній становили змішані та державні. Важливою особливістю акціонерного підприємництва цього періоду було те, що переважна кількість акціонерних компаній (близько 70%) здійснювало свою діяльність не у виробничій, а у торговельній сфері.

Найбільшого поширення в період НЕПу набули державні акціонерні товариства, засновниками яких були суто державні підприємства та організації. Одним із перших державно-акціонерних товариств стало Всеросійське акціонерне товариство фінансування місцевої електрифікації «Електрокредит» (засноване у 1922 р.), засновниками якого виступили виключно державні організації. Засновниками та акціонерами Пасажирсько-транспортного товариства «Союзфлот» були лише дві державні юридичні особи.

Створення акціонерних товариств із винятковою участю державного капіталу розглядалося керівництвом країни як спосіб зміцнення адміністративно-командної системи управління економікою, оскільки державний орган (трест, міністерство), зберігаючи за собою контрольний пакет акцій, тим самим посилював можливість неекономічного контролю за рахунок використання адміністративних функцій. Одним із нововведень державної політики у корпоративній сфері стало те, що члени правління націоналізованих компаній призначались із представників державних органів влади (насамперед, ВРНГ), які виконували функцію державного контролю за діяльністю акціонерних компаній, і, відповідно, за економічними процесами загалом. Виняткову роль для одержавлення економіки мало формування особливого різновиду корпоративної власності – державно-акціонерної – та апробація на її основі механізмів управління державними корпоративними правами. Очевидно, що створення акціонерних товариств із винятковою участю державного капіталу мало на меті розбудову адміністративно-командної системи управління економікою, оскільки державний керівний орган, зберігаючи за собою контрольний пакет акцій, тим самим монополізував функції управління та розподілу прибутків.

Отже, державні й змішані акціонерні товариства акціонерними залишались лише за формою, а за своєю економічною природою вони були організаційним механізмом, що забезпечував можливість акумуляції та подальшого одержавлення розрізаних приватних капіталів. Як засвідчила практика, організаційна форма акціонерних компаній виявилась неефективною для функціонування об'єднань з винятковою участю державного капіталу, оскільки це нівелювало можливості залучення до процесу інвестування та нагромадження капіталу значної кількості акціонерів-інвесторів, що традиційно вважається основною конкурентною перевагою акціонерних підприємств.

Оскільки засновниками та акціонерами більшості таких товариств були органи державної влади (як правило – народні комісаріати окремих галузей промисловості), прибутки розподілялися між ними відповідно до частки у капіталі компанії. В середині 1920-х років частки різних економічних суб'єктів у капіталах акціонерних товариств, що нараховували 239 млн 994 тис. руб., розподілялися таким чином: Наркомату фінансів належало 47 млн 882 тис. руб. (20%), ВРНГ та його організаціям і трестам – 41 млн 979 тис. руб. (17,5%), кооперації – 8 млн 64 тис. руб. (8,2%), приватним особам – 5 млн 847 тис. руб. (2,4%), у тому числі іноземним інвесторам – 4 млн 418 тис. руб. (1,4%) [8, с. 65].

Змішані акціонерні товариства, кількість яких у 1925–1926 рр. становила лише 10%, розглядалися радянським керівництвом як організаційна форма державного контролю за господарством та «перехідний етап від індивідуалізованого господарства до соціалістичного» [12, с. 20]. Акціонерами змішаних компаній були не лише приватні особи, а й державні (центральні та місцеві) організації, що визначало їх державно-капіталістичний характер. Такі компанії діяли переважно у торговельній та торгово-промисловій сферах. Метою заснування змішаних компаній була їх поступова трансформація у форму державних підприємств.

Вже у другій половині 1926 р. кількість змішаних товариств починає критично зменшуватись (з 64 до 39) через їх реорганізацію у державні компанії, відповідно чисельність останніх стрімко зростає (163 проти 61 у 1925 р.) [12, с. 34]. Створення нових державних акціонерних товариств переслідувало насамперед мету одержавлення економіки, відтак ці підприємства являли собою деформовану організаційну структуру, яка була побудована не на засадах акціонерної акумуляції капіталів, а навпаки – на

принципах їх державної централізації. Нові державні компанії, як правило, організовувались тими чи іншими державними органами «лише у зовнішньому вигляді акціонерного товариства, в реальності зберігаючи риси і відносини, притаманні будь-якому іншому державному підприємству» [1, с. 1415].

На початку 1927 р. в країні діяло 171 державне акціонерне товариство, 40 змішаних, 82 приватних, більшість з яких, як і в попередні роки, функціонувало у торговельній сфері. Капітали акціонерних товариств, сферою діяльності яких була торгівля, на 1926/1927 рр. становили 1765 млн руб. [12, с. 32].

У перші роки функціонування змішаних та державних акціонерних компаній їм надавалась певна автономія у прийнятті господарських рішень. Однак поступово самостійність акціонерних товариств, як і більшості інших підприємницьких організацій, витіснилась жорстким контролем та регулюванням з боку держави. Попри проголошений владою курс на реставрацію елементів ринкового господарства в період НЕПу, на практиці форма акціонерного товариства здебільшого використовувалася для посилення централізації ресурсів та зміцнення механізмів державного контролю за їх використанням із подальшим тотальним одержавленням цілих секторів економіки.

Проте, ефективність функціонування специфічної форми акціонерного товариства за участю держави обмежувалась відсутністю відповідних правових норм. Використання акціонерного товариства як форми об'єднання державних ресурсів супроводжувалося заходами підпорядкування його в адміністративному порядку органам державного управління, що спотворювало базові принципи акціонерного підприємництва, зокрема: вільної акумуляції капіталів та демократизму в управлінні. Разом з тим, саме названі принципи та притаманна акціонерній формі певна автономія у прийнятті господарських рішень заклали підґрунтя суперечності із системою централізованого управління економікою, що зрештою і змусило радянське керівництво остаточно відмовитись від використання акціонерної форми підприємств.

У 1927–1929-х роках посилення державного контролю за економічними процесами, витіснення правових норм державного регулювання заходами волюнтаристського адміністративного тиску та прямим втручанням держави у справи акціонерних товариств призводить до швидкого згортання приватно-засновницької ініціативи. І вже наприкінці 1930-х років партійне керівництво краї-

ни приймає рішення «провести рішучу ліквідацію установ і форм управління як некритично запозичених у капіталізмі, які хоча й мали певні переваги у перші роки існування Радянської влади, втратили своє значення в умовах домінування соціалістичних елементів в економіці країни» [11, с. 138]. Реорганізація народного господарства, скерована на його тотальне одержавлення, призвела до майже повної ліквідації, або остаточної деформації приватних підприємницьких форм. Руйнація фондового ринку як інструменту вільного перерозподілу капіталів, націоналізація більшості об'єктів ринкової інфраструктури та, як наслідок, блокування вільного обігу капіталів, їх нагромадження та інвестування унеможливили подальше незалежне існування акціонерної форми підприємництва.

Наприкінці 1929 р. всі акціонерні товариства були перетворені на державні підприємства. Протягом усього радянського періоду продовжили своє функціонування тільки дві компанії: створений у 1924 р. Банк для зовнішньої торгівлі СРСР (пізніше – Зовнішекономбанк) та Всесоюзне акціонерне товариство «Інтурист», засноване у 1929 р., які лише формально можна вважати акціонерними, оскільки їхня діяльність повністю базувалась на принципах державного розподілу та управління. За наступні 50 років (1930–1980 рр.) на засадах акціонерної акумуляції капіталів було створене лише одне акціонерне товариство Індержстрах СРСР (1973 р.), проте і воно лише за формою, а не за принципами діяльності може вважатися акціонерним.

Дослідження алгоритму розбудови радянської економічної системи підтверджує наукове положення В. Голубничого, що економічна стратегія радянської влади загалом є аналогічною ринковій поведінці приватної фірми і визначається тим же мотивом – прагненням до максимізації прибутку [детальніше див.: 19, с. 157–158]. Відмінність у діяльності цих двох суб'єктів, на думку вченого, полягає лише в тому, що в радянській моделі тотального державного монополізму не існувало жодних інституційних механізмів для обмеження монопольної влади державо-монополіста. За відсутності політичної та економічної демократії, поява яких неможлива без приватної власності, держава безперешкодно акумулювала прибуток і розпоряджалася ним на свій розсуд, найчастіше інвестуючи у розвиток галузей (важка промисловість, військова індустрія, каральні структури), що зміцнювали її ж економічний фундамент, а також скеровуючи ресурси на змі-

цнення позицій бюрократії як реального суб'єкта економічної влади [22, р. 4–5]. Акціонерна форма господарювання виявилась найбільш придатною для виконання цих завдань. Масштабна акціонерна централізація і концентрація ресурсів стала підґрунтям швидкої націоналізації економіки та встановлення тотального державного контролю за економікою та суспільством загалом, без чого саме існування радянської системи було б неможливим.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Як бачимо, найбільш демократична за своєю природою організаційна форма підприємництва була маніпулятивно використана радянською владою як абсолютно протилежний за своїми змістом та функціями інструмент тотального одержавлення економіки. Радянська політика у сфері акціонерного підприємництва була скерована насамперед на посилення рівня централізації ресурсів шляхом залучення в економіку приватних капіталів, які за інших умов могли бути виведені за кордон, або залишитись у формі заощаджень; встановлення контролю та управління централізованим майном; створення системи нагляду за поширенням інформації про рух фінансових коштів. Стимулюючи заснування акціонерних компаній як форми акумуляції приватних капіталів, держава, водночас, встановлювала за ними жорсткий контроль через їх підпорядкування галузевим відомствам, заборону вільного продажу акцій державних підприємств фізичним особам та недержавним організаціям, дозвіл на емісію виключно іменних акцій тощо, що зрештою спричинило деформацію організаційної форми акціонерних компаній та сприяло створенню ієрархічної управлінської моделі, побудованої на принципах корпоративного монополізму та централізації.

Результатом такої політики стало витіснення демократичного за своєю природою інституту корпоративного управління інститутом промислового патерналізму, що сформувався як специфічна модель владно-ієрархічних управлінських відносин між роботодавцями (керівництвом) та працівниками націоналізованих корпорацій. За відсутності економічних умов для ринкового обміну (внаслідок руйнації інституту приватної та приватнокапіталістичної власності) промисловий патерналізм сформувався як система чіткої субординації соціальних верств, у межах якої вибудовується специфічна модель соціальної взаємодії, заснована на принципах особистого примусу та позаекономічних форм підлеглості, монополізації контролю за ефективністю використання асо-

ційованої власності. Модель управління соціалістичною псевдоакціонерною власністю, що формально позиціонувалась як така, що спирається на принципи демократичного управління, на дії функціонувала як система безпосередньо-особистого обміну цінностями між роботодавцями та працівниками, які в обмін на мінімальні соціально-економічні блага демонстрували лояльність до державної політики (в особі роботодавця) та відмовлялися на користь держави від контролю за ефективністю використання асоційованою власністю.

Швидкому вкоріненню культури корпоративного патерналізму як системи відносин, що формуються на засадах жорсткої внутрішньої ієрархії, немонетарних форм мотивації працівників, примату суспільного над індивідуальним, сприяла історична траєкторія попереднього розвитку суспільства, що століттями існувало у матриці патріархально-общинних та кріпосницьких норм поведінки. Патерналізм як норма радянських суспільних відносин був і, на жаль, залишається досі однією із базових інституційних детермінант соціальної взаємодії у вітчизняному інституційному середовищі, що є одним із найістотніших бар'єрів розвитку економічної активності та соціальної відповідальності громадян.

1. Бахчисарайцев Х. Действующие правила об акционерных обществах с участием госкапитала. *Еженедельник советской юстиции*. 1925. № 46. С. 1415–1419.
2. Богуславский М.М. Международное частное право: учебник 5 изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2005. 604 с.
3. Вольф В.Ю. Основы учения о товариществах и акционерных обществах. Москва: НКФ СССР, 1927. 168 с.
4. Горбоватий М.Д. Акціонерне підприємництво та його роль у формуванні ринкових відносин в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 1998. Вип. 30. С. 64–71.
5. Горін Н.О. Індустріальні перетворення в радянську добу: джерела та форми мобілізації ресурсів. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту: «Економічні науки»*. 2010. Вип. III (39). С. 323–329.
6. Дідківська Л.В. Кооперативні форми господарювання в Україні в період НЕПу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. Вип. 49. С. 135–153.

7. Гражданский кодекс РСФСР 1922 г. *Хрестоматия по истории отечественного государства и права. 1917–1991 гг.* Москва: Зерцало, 1997.
8. Долинская В.В. Акционерное право. Основные положения и тенденции. Москва: Волтерс Клувер, 2006. 736 с.
9. Еремин А.М. Процесс обобществления производства и развитие социалистической собственности. *Общественная собственность развитого социалистического общества.* Москва: Наука, 1979. 142 с.
10. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2. Москва: Политиздат, 1983.
11. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 5. Москва: Политиздат, 1984. 446 с.
12. Ландкоф С.Н. Товарищества и акционерные общества. Харьков, 1926. 126 с.
13. Ленін В.І. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися. *Повне зібрання творів.* Т. 34. С. 143–188.
14. Ленін В.І. Чи вдержать більшовики державну владу? *Повне зібрання творів.* Т. 34. С. 273–321.
15. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Т.3: *Социализм.* Москва: Госполитиздат, 1956. 644 с.
16. Небрат В.В., Горін Н.О. Дослідження фінансових механізмів радянської індустріалізації в українській економічній літературі. *Галицький економічний вісник.* 2012. № 4. С. 112–123.
17. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні : монографія. Київ, 2013. 584 с.
18. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ на початку ХХ ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.
19. Супрун Н.А. Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого. Т.1 Теорія розвитку економічних систем. Київ: Інст. екон. та прогнозів. НАН України, 2017. 352 с.
20. Супрун Н.А. Особливості формування елементів корпоративного управління у вітчизняній господарській практиці (20-ті роки ХХ ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України.* 2009. Вип. 42. С. 74–88.
21. Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России. Ленинград: Наука, 1973. 348 с.
22. Holubnychy Vsevolod. The Theory of the Total State Monopoly. *An Attempt to Explain The Soviet Type of The Economy.* Архів Всеволода Голубничого. Університет Альберти, Едмонтон. (Рукопис).

23. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс : моногр. / за ред. д-ра екон. наук Л.П. Горкіної ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. Київ, 2010. 760 с.
24. Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія : у 2 ч. / за ред. канд. екон. наук В.В. Небрат ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. Київ, 2012. Ч. 1. 332 с.; Ч. 2. 460 с.

References

1. Bahchisaraytsev, X. (1925). Existing rules on joint-stock companies with the participation of the state capital. *Ezhenedel'nyk sovetskoy iustytssy – The Weekly of Soviet Justice*, 1925, 46, 1415–1419 [in Russian].
2. Boguslavsky, M.M. (2004). International private law: a textbook. Moscow: Jurist [in Russian].
3. Wolf, V.Yu. (1927). Fundamentals of the doctrine of partnerships and joint-stock companies. Moscow: NKF USSR [in Russian].
4. Gorbovaty, M.D. (1998). Joint-Stock Enterprise and its role in shaping market relations in Ukraine (end of the nineteenth and early twentieth centuries). *Istoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomičnoi dumki Ukraïni – History of economics and economic thought of Ukraine*, 30, 64–71 [in Ukrainian].
5. Gorin, N.O. (2010). Industrial transformation in the Soviet Union: sources and forms of resource mobilization. *Visnyk Chernivets'koho torhovel'no-ekonomichnoho instytutu: «Ekonomiczni nauky» – Bulletin of the Chernivtsi Trade and Economic Institute: «Economic Sciences»*, 3(39), 323–329 [in Ukrainian].
6. Didkivska, L.V. The cooperative form of management in Ukraine NEP period. *Istoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomičnoi dumki Ukraïni – History of economics and economic thought of Ukraine*, 2016, 49, 135–153 [in Ukrainian].
7. Civil Code of the RSFSR in 1922. (1997). *Reader on the history of the home state and law. 1917–1991.* Moscow: Zertsalo [in Russian]
8. Dolinskaya, V.V. (2006). Joint-stock company. Main provisions and trends. Moscow: Volters Kluver [in Russian].
9. Eremine, A.M. (1979). The process of socialization of production and the development of socialist property. *Public property of a developed socialist society.* Moscow: Nauka [in Russian].
10. The CPSU in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee. (1983). V. 2. Moscow: Politizdat. [in Russian].

11. The CPSU in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee. (1984). V. 5. Moscow: Politizdat [in Russian].
12. Landkof, S.N. (1926). Partnerships and joint-stock companies. Kharkov [in Russian].
13. Lenin, V.I. A threatening catastrophe and how to deal with it. *A complete collection of works* (V.34), (pp. 143–188). Kyiv [in Ukrainian].
14. Lenin, V.I. Do the Bolsheviks hold the state power? *A Complete Collection of works* (V.34), (pp. 73–321). Kyiv [in Ukrainian].
15. Lyashchenko, P.I. (1956). History of the national economy of the USSR. *T. 3: Socialism*. Moscow: Gospolitizdat [in Russian].
16. Nebrat, V.V., Gorin, N.O. (2012). The research of financial mechanisms of soviet industrialization in Ukrainian economic literature. *Halys'kyj ekonomichnyj visnyk – Galician Economic Bulletin*, 4, 112–123 [in Ukrainian].
17. Nebrat, V.V. Evolution of the theory of public finances in Ukraine: monograph. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
18. Nesterenko, O.O. (1952). The development of the capitalist industry and the formation of a proletariat in Ukraine at the end of the nineteenth and early twentieth centuries. Kyiv: Derzhpolityvdav URSR [in Ukrainian].
19. Suprun, N.A. (2017). Political economy of social progress of Vsevolod Holubnychy. *T.1. The theory of development of economic systems: monograph*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Suprun, N.A. (2009). The particularities of the shaping corporative governance element in domestic economic practice (20-e years XX cent.). *Історія народного господарства та економічної думки України – History of economics and economic thought of Ukraine*, 42, 74–88 [in Ukrainian].
21. Shepelev, L.E. (1973). Joint-stock companies in Russia. Leningrad: Nauka [in Russian].
22. Holubnychy, V. The Theory of the Total State Monopoly. *An Attempt to Explain The Soviet Type of The Economy*. Archive of Vsevolod Golubnychy. University of Alberta, Edmonton. (Manuscript).
23. Horkina, L.P., Bila, S.O., Nebrat, V.V. (2010). Retrospective of market transformations in Ukraine: modern discourse: monograph. Kyiv: SO «Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences» [in Ukrainian].
24. Nebrat, V.V. (Eds.). (2012). Evolution of Market Institutions in Ukraine: Monograph. Kyiv: SO «Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences» [in Ukrainian].

Одержано 12.10.2017 р.